

О.М.Донік *

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЗЕМСЬКИЙ СОЮЗ В УКРАЇНІ: СТРУКТУРА, НАПРЯМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ

Висвітлюється діяльність комітетів Всеросійського земського союзу в Україні під час Першої світової війни як у справі опіки фронтовиків, так і цивільного населення. Розглядаються структура цього добродійного об'єднання, напрями та результати роботи його підрозділів на фронті й у тилу.

Ключові слова: *Всеросійський земський союз, Перша світова війна, громадська організація, добродійність, гуманітарна допомога, біженці.*

Під час Першої світової війни в Російській імперії неабияк прискорилися формування та активізація громадських сил і рухів. З'ясування масштабів і якісно нового характеру конфлікту мало наслідком формування урядом надзвичайних органів і методів управління, а також прагнення влади й суспільства до максимальної мобілізації матеріальних та людських ресурсів. В усіх країнах-учасницях ведення «тотальної війни», як підтверджують сучасні дослідження, було б неможливим без прямої підтримки громадянського суспільства.

Період Першої світової війни відзначався ще більшою, ніж у попередні десятиліття мирного часу, активізацією громадської добродійності у країні, розгалуженістю різних об'єднань та товариств у справі допомоги як військово-службовцям, так і різним групам цивільного населення, котрі постраждали від наслідків кровопролитних боїв на фронті й соціально-економічних негараздів у тилу. В умовах конфлікту, який відразу набув гігантських масштабів, уряд Миколи II виявився об'єктивно нездатним власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя для успішного ведення війни. Невпинно відбувалося зростання впливу громадських об'єднань, серед яких важливе місце посів Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (ВЗС, Земський союз) – найбільша недержавна організація гуманітарного спрямування в роки Першої світової війни.

Незважаючи на широку джерельну базу, історіографія діяльності Земського союзу в Україні все ж досить обмежена, до того ж більш-менш ґрунтовні розробки з цієї тематики у вітчизняній історичній науці з'явилися тільки в останні два десятиріччя. Натомість перші нариси й огляди про діяльність ВЗС, які мали описовий характер, побачили світ ще в роки Першої світової війни¹. Радянська історіографія доволі поверхово вивчала традиції благодійності

* Донік Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст.
E-mail: donnik@ukr.net

¹ Загряцков А.Д. Всеросійський земський союз (Общие принципы организации и юридическая природа). – Петроград, 1915. – 29 с.; Казимиров Н.Я. Земство и Всеросійський земський союз. – Москва,

й гуманітарної допомоги в ті роки². Значну увагу діяльності Всеросійського земського союзу дослідники приділяли в іншому аспекті, акцентуючи на його значенні як «органу політичної консолідації буржуазії та ліберальних поміщиків» у 1917 р., при формуванні Тимчасового уряду³.

Після розпаду СРСР і зняття ідеологічних обмежень серед науковців відродився інтерес до проблеми громадської опіки постраждалих військовослужбовців і цивільного населення в умовах Першої світової війни – насамперед це стосувалося діяльності Російського товариства Червоного Хреста⁴. Окремі епізоди функціонування на українських етнічних територіях, особливо в найбільших міських центрах, різноманітних громадських благодійних організацій і товариств у роки війни, у тому числі комітетів Земського союзу, було висвітлено в публікаціях О.М.Доніка, І.Г.Сулиги, Н.І.Загребельної, І.А.Коляди та ін.⁵

Сучасні вітчизняні науковці значно просунулися в питаннях розробки біженської проблематики на українських територіях у вказаний період, приділено також увагу участі громадських об'єднань у справі опіки біженців і виселенців, серед яких важливе місце посідав Земський союз⁶. Так, комплексний аналіз однієї з ключових соціогуманітарних проблем Першої світової війни – біженства, розкриття її цілісної картини, висвітлення діяльності різних благодійних об'єднань і товариств, громадськості, у тому числі й комітетів ВЗС, здійснила харківська дослідниця Л.М.Жванко⁷.

1914. – 39 с.; Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – Москва, [б.г.] – 52 с.; Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – Ч.ІІІ: По задоволенню потреб, виниклих в зв'язку з війною. – К., 1918. – 33 с.; Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. – К., 1916. – 27 с. та ін.

² *Страшун И.Д.* Русская общественная медицина между двумя революциями: 1907–1917 гг. – Москва, 1964. – 206 с.; *Лотова Е.И.* Земский союз и Союз городов в борьбе с эпидемиями в годы первой мировой войны (1914–1918) // Очерки истории русской общественной медицины: Сб. ст. / Под. ред. П.И.Калью. – Москва, 1965. – С.111–148 та ін.

³ *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – Москва, 1988. – 245 с.; *Юрий М.Ф.* Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны: 1914–1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). – Москва, 1990. – 358 с.; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва, 1983. – 352 с. та ін.

⁴ *Ореховський В.О.* Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1997. – 247 с.; *Кармалюк С.П.* Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 с.

⁵ *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С.536–562; *Його ж.* Громадська благодійність в Україні у роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.9. – К., 2005. – С.61–86; *Сулига І.Г.* Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Там само. – Вип.3. – К., 2001. – С.234–239; *Загребельна Н.І., Коляда І.А.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). – К., 2006. – 193 с.

⁶ *Бернадський Б.В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – 197 с.; *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.111–132; *Лазанська Т.І.* Становище біженців в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.196–240; *Її ж.* Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – С.481–511.

⁷ *Жванко Л.М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х., 2012. – 568 с.; *Її ж.* Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в

Загалом, історія діяльності Всеросійського земського союзу в Україні в роки Першої світової війни досліджувалася фрагментарно, в окремих (особливо це стосується біженців) її аспектах та напрямках. Нагальне завдання – реконструювати цілісну картину функціонування комітетів Земського союзу в Україні, з'ясувати структуру, форми, основні напрями та результати його діяльності.

Відомо, що перші звістки про початок воєнних дій улітку 1914 р. викликали патріотичне піднесення серед чималої частини російського суспільства, навіть робітництва й селянства. Голова Державної думи М.В.Родзянко так згадував про ті дні:

«На моє питання, чим пояснюється зміна настрою, я отримав відповідь (від робітників – *О.Д.*): Учора була сімейна справа; ми палко боролися за свої права, для нас реформи, які проектувалися у законодавчих установах, здійснювалися надто повільно, і ми вирішили самі добитися свого. Але тепер, сьогодні, справа торкається всієї Росії. Ми прийдемо до царя, як нашого стяга, і підемо за ним в ім'я перемоги над німцями.

Аграрні й усілякі заворушення на селі відразу затихли у ці три-чотири дні, і яким великим було піднесення національного почуття красномовно засвідчують цифри: до мобілізації з'явилися 96% усіх призовників, з'явилися без відмови і воювали згодом на славу... Без національної різниці всі зрозуміли, що війна ця народна, що вона повинна бути такою до кінця та що поразка нестерпного німецького мілітаризму буде, безумовно, неминучою»⁸.

В умовах широкомасштабних бойових дій, усе зростаючих військових потреб, чималих жертв серед фронтовиків правляча верхівка Російської імперії дедалі більше усвідомлювала, що державні структури без значної підтримки громадськості не здатні забезпечити армію всім необхідним, у першу чергу опікуватися пораненими та хворими військовослужбовцями. Водночас належної уваги потребувало цивільне населення, насамперед родини мобілізованих, біженці та мешканці прифронтових районів, які прямо чи опосередковано страждали від наслідків кровопролиття. Відтак влада відразу зосередила увагу на більш тісній співпраці з земствами й органами міського самоврядування. В умовах війни значної ваги як на місцевому, так і державному рівнях набувала суспільна активність буржуазії, котра разом із представниками інших соціальних груп, у першу чергу з інтелігенцією та ліберально налаштованими поміщиками, організовувалася у загальноросійські об'єднання, спираючись на органи місцевого самоврядування.

Завдання об'єднати свої зусилля у справі допомоги армії постали перед земствами чи не з першою звісткою про початок бойових дій. Під час

Російській імперії (1914–1915 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.14. – К., 2008. – С.233–246; *Її ж.* Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип.33. – К., 2006. – С.341–361 та ін.

⁸ Див.: Мирowe войны XX века: В 4 кн. – Кн.2: Первая мировая война: Документы и материалы. – Москва, 2002. – С.246.

російсько-японської війни 1904–1905 рр. уже був позитивний досвід такої роботи загальноземського союзу на чолі з головою Тульської земської управи поміщиком князем Г.Є.Львовим (1909 р., коли земський рух потрапив у немилість влади, ця організація згорнула свою роботу)⁹. 25 липня 1914 р. за ініціативи Московської земської управи було засновано Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам. Почин відразу підтримали земства майже всіх регіонів імперії, які направили своїх уповноважених до Москви на установчий з'їзд. 30 липня останній підтвердив створення ВЗС¹⁰. До цього об'єднання приєдналися відповідні органи самоврядування 41 губернії (в європейській частині Росії виняток становили Курське губернське земство, в якому переважали чорносотенці, котрі вирішили діяти самостійно, та Область Війська Донського (за спеціальним розпорядженням військового міністра))¹¹. Провідну роль у Земському союзі відігравали представники ліберальної буржуазії й дворянства.

Вищим розпорядчим органом ВЗС було проголошено зібрання вповноважених від губернських земств, до складу якого входили по три їх представника. Виконавча структура – Головний комітет – відала справами союзу між з'їздами вповноважених. Головноуповноваженим було обрано наближеного до кадетів князя Г.Є.Львова. Головний комітет розробляв організаційні питання, завідував усіма справами загального характеру (евакуація поранених до розподільчих пунктів у внутрішніх губерніях, відкриття госпіталів, центральних складів та ін.), а також фінансами, здійснював нагляд за діяльністю підвідомчих закладів, розподіляв між окремими земствами доручення та кошти для їх виконання, створював виконавчі органи, обирав уповноважених для виконання особливих доручень, представників в урядових, громадських, судових, а також різних господарських установах¹².

Гасло «священного єднання» влади та суспільства на хвилях патріотичного піднесення зумовило спочатку «співчуття» імператора Миколи II новому об'єднанню (12 серпня 1914 р. діяльність ВЗС було визнано офіційно), як і аналогічній громадській організації – Всеросійському союзу міст допомоги хворим і пораненим (ВСМ), в якій провідну роль відігравала міська буржуазія на чолі з представниками партії кадетів, спираючись на органи міського самоврядування¹³. Побоюючись зростання політичної ролі буржуазії та підприємницьких структур у країні, влада спочатку дозволила ВЗС і ВСМ, які підпорядковувалися військовому міністерству та Російському товариству Червоного Хреста (РТЧХ), займатися лише медико-санітарною справою. Згідно з накресленим

⁹ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – С.6; Думова Н.Г. Кадетская партия в период мировой войны и Февральской революции. – С.33.

¹⁰ Загряцков А.Д. Всероссийский земский союз (Общие принципы организации и юридическая природа). – С.13; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – С.292.

¹¹ Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза за 1915 год. – С.3.

¹² Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – Москва, 1916. – С.7; Загряцков А.Д. К вопросу о юридической природе Всероссийского земского союза. – Москва, 1916. – С.5.

¹³ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – С.7.

урядом улітку 1914 р. планом, діяльність Земського союзу мала обмежуватися суто допомогою хворим та пораненим фронтовикам у внутрішніх губерніях імперії, що передбачало евакуацію поранених солдатів і офіцерів із подальшим їх лікуванням у тилових медичних закладах, участь у забезпеченні армії ліками, перев'язочними матеріалами, інструментарієм, провізією тощо¹⁴. Утім з осені 1914 р., під тиском вимог воєнного часу та за значної фінансової підтримки держави, ВЗС розширив коло своєї діяльності, спрямувавши зусилля на різнобічну допомогу військовослужбовцям у районі бойових дій, облаштування, лікування й забезпечення роботою біженців у прифронтовій смузі та в тилу, боротьбу з епідеміями, виконання підрядів із забезпечення армії предметами першої необхідності, опіку скалічених вояків.

Громадська організація оперувала великими коштами, які склалися з асигнувань органів земського самоврядування, приватних пожертвувань, спеціальних зборів та надходжень від державної скарбниці. Уже на час створення союзу земства надали в його розпорядження 6 млн руб. (загальна сума внесків українських губернських органів земського самоврядування перевищила 1 млн руб.)¹⁵. Усього з початку війни й до липня 1915 р., тобто майже за рік, земства 42 губерній Російської імперії виділили на різні потреби, викликані війною, понад 32 млн руб. Губернські та повітові органи земського самоврядування дев'яти українських губерній зібрали до того часу 12 млн 047 тис. руб., або 37,58% від загальної суми¹⁶.

Однак уже з самого початку існування ВЗС головним джерелом фінансування його роботи були кошти, які асигнувала держава, – багатомільйонні суми у вигляді безповоротної допомоги. Так, на 1 липня 1915 р. до каси Головного комітету Земського союзу уряд перерахував 71 млн 350 тис. 050 руб., військове міністерство – 6 млн 743 тис. 604 руб., фонд загальноземської організації – 641 тис. 702 руб., земства – 4 млн 742 тис. 036 руб. Від продажу матеріалів і готових виробів було одержано 1 млн 287 тис. 998 руб., різні пожертвування та інші джерела становили, відповідно, 658 тис. 978 і 391 тис. 735 руб. Загалом же надійшло 85 млн 711 тис. 104 руб.¹⁷ Лише за півроку, на 1 січня 1916 р., загальна сума асигнувань на користь ВЗС з усіх джерел подвоїлася, досягши майже 187 млн руб., із них через Особливу нараду при головному управлінні генерального штабу (тобто кошти з державного бюджету) – 152 млн 500 тис. руб.¹⁸

Діяльність губернських і повітових комітетів, котрі входили до складу Земського союзу, спрямовувалася насамперед на організацію медико-санітарної й іншої допомоги армії, у тому числі облаштування стаціонарних госпіталів, опікування різними категоріями цивільного населення. Уже

¹⁴ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – С.8.

¹⁵ Киевская земская газета. – 1914. – 8 августа.

¹⁶ Підрах. за: Ассигнования губернских и уездных земств на нужды, вызванные войной. – Москва, 1916. – С.26–31, 43, 47.

¹⁷ Мошкин А.А. Обзор отчетов Всероссийских союзов земств и городов и военно-промышленных комитетов. – Москва, 1916. – С.28.

¹⁸ Думова Н.Г. Кадетская партия в период мировой войны и Февральской революции. – С.34; Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза: Январь 1916 г. – С.47.

впродовж першого місяця війни комітети ВЗС було створено в усіх дев'яти українських губерніях Російської імперії. За обсягами роботи відзначалися Харківський, Київський та Катеринославський.

Порядок їх організації визначався постановами земських зібрань. Окремі комітети склалися лише з гласних цих зібрань, членів управи в повному складі, представників повітових комітетів, губернської санітарної ради, як це було у випадку з Волинським губернським комітетом ВЗС¹⁹. В інших їх склад було розширено представниками від міського самоврядування, різних громадських установ та приватними особами. Так, Київський губернський комітет ВЗС (розміщувався по вул. Володимирській, 33), який відав лікувальними закладами, у січні 1916 р. мав у своєму складі 12 гласних губернського земського зібрання, 22 земських працівника та 57 спеціально запрошених членів (14 уповноважених, 25 попечительок, 17 головних лікарів госпіталів та завідуючих медичними частинами). Для розгляду поточних справ зі складу членів комітету було створено малий комітет, а для об'єднання діяльності госпіталів і їх господарських частин обрано особливовповноваженого²⁰. Основна частина коштів для фінансування губернських комітетів надходила безпосередньо від Головного комітету ВЗС, тому вони мали звітувати перед ним.

Повітові комітети Земського союзу засновувалися, як правило, за ініціативи представників земств з урахуванням місцевої специфіки. Безпосереднім осередком діяльності такого комітету були земські лікарні, навколо яких об'єднувалася громадськість у справі допомоги пораненим і хворим воякам. При лікувальних закладах часто виникали різні комітети, котрі організували збір пожертвувань, займалися пошуком приміщень для догляду за фронтовиками, забезпечували їх одягом, харчами та ін.²¹ Таким чином, повітовий комітет союзу, який отримував кошти від відповідного губернського об'єднання та звітував перед ним, спрямовував і регулював роботу різних громад при лікувальних закладах, залучав до справи допомоги хворим і пораненим кооперативи, попечительства, приватних осіб.

До 1 липня 1916 р. в українських губерніях комітети ВЗС облаштували й утримували 44,7 тис. ліжко-місць. За три наступних місяці їх кількість зросла до 47,2 тис. (усього в медичних закладах союзу в межах країни налічувалося 193 тис. ліжко-місць). Таким чином, наприкінці 1916 р. в Україні губернські й повітові комітети ВЗС утримували майже 25% госпітальних ліжко-місць від їх загальної кількості в усіх лікувальних закладах Земського союзу по Російській імперії. Із них третина (15,8 тис.) – у Харківській губернії²².

Київ, що знаходився неподалік від лінії Південно-Західного фронту, як важливий військово-адміністративний центр, а також завдяки наявності тут значного числа медичного персоналу та лікувальних закладів, був опорним пунктом для евакуації хворих і поранених фронтовиків. За короткий час місто

¹⁹ Отчёт Волинского губернского комитета Всероссийского земского союза по отделению оказания помощи больным и раненым воинам за период с 7 октября 1914 по 1 января 1916 г. – Житомир, 1916. – С.270.

²⁰ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – Ч.ІІІ. – С.7.

²¹ Загряжков А.Д. Всероссийский земский союз... – С.15–16.

²² Підрах. за: Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.27.

стало одним із найбільших у Російській імперії госпітальних центрів. Уже наприкінці серпня 1914 р. тут функціонувало 7 госпіталів Київського губернського комітету ВЗС на 1655 ліжок. За місяць їх кількість зросла до 12 (2667), а ще через місяць – до 19 (3181 ліжок)²³. У 1915 р. до Києва навіть переїхала імператриця Марія Федорівна (мати Миколи II) – тут вона діяльно опікувалася вояками під егідою РТЧХ, який очолювала з 1880 р.²⁴

На 1916 р. у місті діяло 95 госпіталів, лазаретів та патронатів (разом 16 825 ліжко-місць), заснованих громадськими організаціями й окремими особами, що перебували під егідою Червоного Хреста. Тут діяли найбільший серед київських лікувальних закладів шпиталь РТЧХ на 700 ліжок (у приміщеннях політехнічного інституту), 9 госпіталів ВСМ на 6495 ліжок. У розпорядженні Київського губернського комітету ВЗС перебували 20 лікувальних закладів на 3642 ліжка, кількість яких не змінювалася до їх ліквідації в 1918 р.²⁵ Цікаво, що 8 найбільших лікувальних закладів цього комітету, в яких налічувалося 3187 ліжок, повністю утримувалися коштом останнього, а решта – різними організаціями та окремими заможними особами. Так, лазаретом №8 опікувалося Польське товариство, №10 – бактеріологічний інститут, №11 – Товариство дитячих лікарів, №13 – Клуб домовласників м. Києва, №14 – Клуб націоналістів, №15 – Товариство службовців управління залізницею Одеса – Бахмач, №16 – Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім сім'ям²⁶. Кожен госпіталь мав свого вповноваженого і даму-попечительку. Із часом декілька лазаретів (як, приміром, №3, №9 і №12) через незадовільне фінансове становище своїх засновників було передано на утримання комітету ВЗС, деякі довелося закрити, а їхні ліжко-місця розподілили між рештою закладів.

Лікувальні заклади Київського губернського комітету Земського союзу мали відповідну спеціалізацію. Так, сім із них надавали допомогу важко-, вісім – легкопораненим. Госпіталь №3 (28 ліжок) займався солдатами, чий поранення пов'язувалися з ураженням нервової системи та вимагали хірургічного втручання; №12 (130 ліжок) мав відділення для лікування складних щелепних травм, де також виготовлялися протези; №17 (96 ліжок) надавав допомогу туберкульозникам, а №19 (400 ліжок) у Клінічному містечку – інфекційним хворим²⁷. У 1916 р. цей комітет також відкрив та обслуговував два перев'язочних пункти (на 3260 осіб) для легкопоранених, дві перев'язочні палати на 57-му тиловому евакопункті. Усього лікувальні заклади Київського губернського комітету ВЗС, за даними 1917 р., одночасно могли розмістити

²³ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – С.4.

²⁴ Кудина Ю.В. «Ужасно думать, что это только начало» (Война глазами вдовствующей императрицы Марии Фёдоровны) // Первая мировая война: Пролог XX века. – Москва, 1998. – С.448.

²⁵ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – С.170.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.719. – Оп.1. – Спр.2070. – Арк.5–10; Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – С.4.

²⁷ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – С.4–6.

7 тис. хворих і поранених фронтовиків, яких обслуговували 1630 лікарів, санітарів, різної прислуги та службовців. Для прохарчування всіх цих людей лише на один тиждень було необхідно 45 650 кг борошна, 8064 кг круп, 1008 кг жирів, 530 кг олії, 10 370 кг м'яса²⁸. Витрати на одне ліжко-місце становили не менше 3,5 руб. на добу, а норму на прохарчування одного пацієнта на початку війни визначено у 40 коп. і доведена в 1917–1918 рр. до 90 коп. Розмір витрат лише на закупівлю продуктів із серпня 1914 по 1 січня 1917 рр. становив 1 390 615 руб.²⁹ Із часу відкриття госпіталів, підпорядкованих Київському губернському комітету ВЗС, і до 1 вересня 1917 р. тут лікувалося 148 тис. хворих і поранених. Було зроблено 39 831 операцію й 1 590 808 перев'язок. Пацієнтів, котрі потребували тривалого лікарського догляду, потім евакуювали або переводили до інших госпіталів і лазаретів за межами Київщини³⁰.

Поряд із цим, однією з найбільш значних форм діяльності комітетів Земського союзу були санітарно-епідемічні заходи, спрямовані на боротьбу з інфекційними хворобами – як серед військовослужбовців, так і цивільного населення. Вони взялися також за організацію різнобічної допомоги скаліченим воякам, кількість яких із кожним місяцем бойових дій невпинно зростала. Земські комітети разом з іншими громадськими організаціями та товариствами, окремими благодійниками від початку війни відкривали й утримували власним коштом заклади з опіки таких фронтовиків. Із часом вони почали засновувати майстерні, створювати спеціальні виробничі артілі, кооперативи, де інваліди виконували нескладну роботу, головним чином шили одяг і взуття для армії. Особливо багато притулків і патронатів було облаштовано при госпіталях. Так, в Єлисаветграді повітовий комітет ВЗС організував патронат для комісованих фронтовиків, які потребували продовження лікування та відповідного догляду. У Харкові завдяки зусиллям губернського комітету Земського союзу відкрилася протезна майстерня. При ній діяв притулок для жертв війни, котрі стояли у черзі на протези³¹.

На території Правобережної України також функціонував окремий Південно-Західний обласний земський комітет допомоги хворим і пораненим воїнам, заснований на початку серпня 1914 р. з ініціативи Подільського та за підтримки Волинського й Київського губернських земств. Комітет складався з шести представників земств краю (по два від кожної губернії), а також одного від уряду³². Його головновповноваженим був член Державної думи від Подільської губернії П.М.Балашов. До весни 1915 р. Південно-Західний обласний комітет формально вважався складовою частиною Всеросійського земського союзу як такий, що був заснований згідно з положеннями, виробленими з'їздом уповноважених у Москві 30 липня 1914 р. Після того, як обласний земський комітет не погодився з вимогою передати всі свої капітали до загальної

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.1069. – Оп.1. – Спр.720. – Арк.1 зв. – 2.

²⁹ Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. – С.6, 11.

³⁰ Там само. – С.6.

³¹ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.31–32.

³² Сулига І.Г. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. – С.234–235.

каси ВЗС, він легалізував свою діяльність як земська організація, незалежна від союзу³³.

Діяльність Південно-Західного обласного земського комітету значною мірою обумовлювалася близькістю до району бойових дій, що передбачало перш за все надання медичної допомоги пораненим на передових позиціях, їх харчування та переміщення до найближчих етапних пунктів, а також перевезення санітарними ешелонами на евакопункти, і потім далі, у глиб країни. Наприкінці 1915 р. в розпорядженні комітету було 5 передових перев'язочно-харчувальних загонів і 4 військово-санітарних поїзда, які перебували на Південно-Західному фронті, 3 великих евакуаційних лазарети, склад у Києві, вагон-склад, медична лабораторія у Харкові й санаторій для хворих фронтовиків в Алушці³⁴. Забезпечення перев'язочно-харчувальних загонів усім необхідним здійснювалося за рахунок асигнувань Подільського губернського земства. Починаючи з листопада 1914 р., за рік діяльності, було проведено 46 368 перев'язок, нагородовано 223 705 та евакуйовано 104 367 поранених³⁵. Насамперед їх направляли до трьох київських евакуаційних лазаретів, розрахованих на 2200 ліжко-місць, наприкінці грудня 1914 р. разом із медичним персоналом і командами санітарів переданих військовим міністерством у розпорядження Південно-Західного обласного земського комітету. Із Києва тилові санітарні ешелони доставляли поранених і хворих далі – до лікувальних закладів Харкова, Полтави, Катеринослава, Миколаєва, Конотопа, Курська, Москви та інших міст. Лише з вересня 1914 по листопад 1915 рр. чотирма військово-санітарними поїздами, які перебували у віданні Південно-Західного обласного земського комітету, було транспортовано 98 687 осіб³⁶.

Для керівництва закладами Земського союзу в діючій армії та в місцевостях, наближених до районів боїв, було створено особливі фронтові комітети у складі вповноважених Головного комітету, представників органів місцевого самоврядування, громадських організацій та установ. Свою діяльність на Південно-Західному фронті ВЗС розпочав восени 1914 р., коли ще була чинною заборона уряду працювати його підрозділам далі на захід від лінії Москва – Харків, хоча потреба в медично-санітарних закладах на передовій набула гостроти з перших днів війни. На той час командувач 8-ї армії Південно-Західного фронту О.О.Брусилів зазначав:

«Уже на самому початку війни, коли наша армія швидко просувалася вперед, мене дуже бентежив її тил і зв'язок, який необхідно було підтримувати штабу армії як із передовими підрозділами, так і зі штабом фронту. Тилові установи не зовсім було сформовано, автомобілів дуже мало, іншого транспорту й

³³ Собрание уполномоченных губернских земств в Москве 5 июня 1915 г.: Журнал заседания. – Москва, 1915. – С.15, 34.

³⁴ Статистический отчет о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1915 г. – К., 1916. – С.4, 7–9; Сулига І.Г. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. – С.235.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.3319. – Арк.24, 33.

³⁶ Статистический отчет о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам... – С.40.

телеграфних колон недостатньо; що ж до санітарної частини, то вона перебувала у самому зародку, і під час перших битв становище було дуже важким... Довелося мені самому втрутитися у санітарну справу, щоби бодай якимось чином упорядкувати її на майбутнє. Уважаю обов'язком сумління згадати добрим словом багатьох представників земства й окремих осіб із найближчих до колишнього кордону місцевостей. Окрім усілякої адміністрації, вони за власною ініціативою надали величезні послуги пораненим і хворим воїнам. Було створено багато легких загонів, перев'язочних пунктів і лазаретів. І все це – з енергією й розпорядливістю, воістину гідними історії»³⁷.

Отримавши дозвіл влади працювати на фронті, Головний комітет ВЗС у січні 1915 р. затвердив положення про Галицький комітет, який містився у Львові (головою став С.П.Шлікевич, а його заступником – Ф.І.Гаярін)³⁸. Улітку того ж року він отримав нову назву – Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту (Комітет ВЗС ПЗФ), управління перебувало в Києві. Комітет було мілітаризовано, його співробітники носили однострої та зброю. У своїй діяльності на фронті, крім загальних директив уповноважених, вони виконували розпорядження військової влади. 24 листопада 1915 для розгляду поточних справ було створено Малий комітет, рішення якого мали силу рішень Комітету ВЗС ПЗФ, але за останнім зберігалось право їх перегляду та скасування³⁹.

Із розгортанням діяльності Галицького комітету ВЗС на Південно-Західному фронті навесні 1915 р. при ньому було створено відділи, які поділялися на галузеві й функціональні, тобто пов'язані з відповідною галуззю господарства або з виконанням конкретних функцій. У цілому комітет із самого початку своєї роботи мав досить складну структуру, що постійно зазнавала змін. У вересні 1915 р., поряд з управлінням Комітету ВЗС ПЗФ у Києві, було започатковано інститут уповноважених при великих армійських з'єднаннях для координації й контролю за діяльністю численних закладів, що працювали в районах дислокації окремих армій⁴⁰.

Від літа 1915 р., після поразки російських військ на Південно-Західному фронті, діяльність Комітету ВЗС ПЗФ полягала у задоволенні нагальних потреб армії, наданні різноманітної допомоги місцевому населенню й біженцям, обслуговуванні робітників, зайнятих на фортифікаційних, будівельних, ремонтних та інших роботах. Його робота розгорнулася в районі, до якого ввійшли Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Бессарабія, суміжні регіони України, а також Росії й Білорусії⁴¹.

Медико-санітарна справа, як і у внутрішніх районах, залишалася однією з найголовніших у діяльності Земського союзу на фронті, до того ж вона була набагато ширшою за напрямками надання відповідної допомоги. Така

³⁷ Брусилов А.А. Мои воспоминания. – Москва, 1983. – С.68, 82.

³⁸ ЦДАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.3–4.

³⁹ Там само. – Спр.7. – Арк.1.

⁴⁰ Там само. – Спр.10. – Арк.29, 46, 95.

⁴¹ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). – С.164.

робота Комітету ВЗС ПЗФ зосереджувалася у трьох відділах: спеціальному медично-санітарному, етапному й окопних робітників. Якщо наприкінці січня 1916 р. перший відділ налічував 168 закладів, то на 1 вересня того ж року – уже 323, що становило майже 75% усіх медично-санітарних закладів Комітету ВЗС ПЗФ⁴². Для більш чіткої роботи відділ було розподілено на 8 спеціалізованих підрозділів: епідемічні, дезінфекційні, лазневі, щепні й санітарно-технічні загони, стоматологічні та хіміко-бактеріологічні кабінети, санітарне бюро. На 1 березня 1916 р. персональний склад закладів медично-санітарного відділу на фронті становив 1190 осіб⁴³.

Із початком активного руху біженців на схід улітку 1915 р. поряд із медично-санітарними заходами Комітет ВЗС ПЗФ активно взявся за організацію об'єднаних в окремі загони харчувальних пунктів. Їх облаштували вздовж шляхів, на пароплавних пристанях і залізничних вокзалах, у місцях тимчасового проживання вигнанців. Особливо посилилася робота у цьому напрямі після заснування спеціального відділу допомоги біженцям Комітету ВЗС ПЗФ, що розпочав свою діяльність 21 серпня 1915 р. (згодом – відділ допомоги населенню, яке постраждало від війни)⁴⁴.

У Києві формувались і направлялись у різні місцевості харчувальні загони, які відкривали пункти, розраховані на тисячу й більше осіб. Так, у серпні 1915 р. відділ допомоги біженцям Комітету ВЗС ПЗФ утримував 20 харчувальних загонів, а на початку жовтня їх налічувалося вже 43⁴⁵. Зі зменшенням біженського потоку загони годували осілих біженців і розорене війною місцеве населення. На 1 січня 1916 р. таких формувань налічувалося 25, вони мали свої заклади у 60 населених пунктах. Усього в 1915 р. відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ видав 9 320 484 обіди, зокрема біженцям – 4 747 562, а решта – місцевому населенню⁴⁶.

Серед біженців першочергової допомоги потребували діти-сироти й ті, котрі загубили батьків. Комітет ВЗС ПЗФ одним із перших почав відряджати в місця скупчення біженців своїх працівників, які відшукували серед них таких дітей і відправляли їх в ясла-притулки. Приміром, відділ допомоги населенню цього комітету під час активного руху біженців на схід відкрив 35 таких закладів, більша частина яких розташовувалася у внутрішніх губерніях, у місцях компактного розміщення біженців. Згодом вони перейшли у відання місцевих добровільних організацій, а Комітет ВЗС ПЗФ опікувався тільки тими, що функціонували поблизу фронту. Восени 1916 р. в Галичині й на Волині організація утримувала 12 притулків-ясел та ще 36 денних шкіл з їдальнями. У притулках частина дітей перебувала постійно, а решта – упродовж дня⁴⁷. Усього ж за час активного руху біженців ці заклади відвідало понад 100 тис. дітей. За

⁴² Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – К., 1916. – С.103–104; Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.12568. – Оп.1. – Д.80. – Л.21.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.3324. – Арк.42.

⁴⁴ Там само. – Спр.1576. – Арк.67.

⁴⁵ Там само. – Спр.1742. – Арк.2, 4–5, 7; Спр.1612. – Арк.7–8.

⁴⁶ РГВИА. – Ф.12568. – Оп.1. – Д.80. – Л.3, 23 об.

⁴⁷ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С.75–78.

першу половину 1916 р. в усіх притулках-яслах Комітету ВЗС ПЗФ діти провели 198 тис. днів, а чисельність тих, хто перебував тут одночасно, становило 3–3,5 тис.⁴⁸ Один із таких постійних закладів на 85 осіб працював у Києві, на Сирці. По вул. Володимирській, 63 було відкрито гуртожиток для підлітків та два карантинних будинки, в яких здійснювався постійний медико-санітарний нагляд за дітьми. Перш, ніж потрапити до притулку, вони від 14 до 18 днів перебували в карантинних будинках, розрахованих на 120–130 осіб. Звідти переходили не тільки до притулку Комітету ВЗС ПЗФ, а й до закладів, утримуваних Комітетом Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, місцевим відділенням Тетянинського комітету та іншими громадськими благодійними об'єднаннями⁴⁹.

Після Брусиловського прориву 1916 р., коли російські війська знову окупували значну частину Східної Галичини й Буковини, політика адміністрації на чолі з І.О.Бобринським на цих територіях стала більш ліберальною стосовно українства, що створювало певні умови для розширення терену діяльності національної інтелігенції у громадських організаціях добровільного спрямування, насамперед у комітетах Земського союзу й аналогічного за структурою Союзу міст Південно-Західного фронту⁵⁰. Їх працівники влітку 1916 р. спрямували свої зусилля на розшук дітей-сиріт та напівсиріт, які втратили батьків під час воєнних дій. Щоб не вивозити дітей із рідної землі, для них було облаштовано мережу спеціальних притулків-інтернатів у різних частинах краю. Завдяки зусиллям фронтових комітетів ВЗС і ВСМ уже впродовж літа вдалося майже відновити початкову народну освіту в окупованій російськими військами Галичині, де навчання велося українською мовою й «було вільне від того присмаку австро-польської рутини, що панувала по школах за австрійських часів»⁵¹. Комітети власним коштом закупили й відправили з підросійської України до Галичини та Буковини десятки тисяч примірників шкільних підручників українською мовою, а також книжки для позашкільного читання.

Відчуваючи потребу біженців і населення, котре постраждало від воєнного лихоліття, у різнобічній юридичній допомозі, Комітет ВЗС ПЗФ заснував мережу постійних правничих установ. У середині листопада 1915 р. було організовано спеціальний юридичний підвідділ, якому підпорядковувалося відповідне бюро в Києві. Уже за перші шість місяців роботи його фахівці надали 1300 усних консультацій та здійснили 1350 окремих розглядів у справах⁵².

Відтоді, як робота відділу допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ почала розгортатися ближче до фронту, довелося дедалі більше допомагати розореним війною мешканцям: сприяти працевлаштуванню, підвозити до місць

⁴⁸ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.43.

⁴⁹ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е апреля 1916 г. – К., 1916. – С.11.

⁵⁰ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. – С.128.

⁵¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч.1: Галицька Руїна 1914–1917 років. – Л., 1923. – С.58–60.

⁵² Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е апреля 1916 г. – С.11.

проживання необхідні продукти та продавати їх за заготівельними цінами, забезпечувати насінням тощо. Упродовж 1916 р. комітет розвинув такий необхідний різновид допомоги солдатам і цивільному населенню (особливо це стосувалося прифронтових територій), як організація торгівлі. Загальна дорожнеча й труднощі в підвезенні товарів приватними торговцями на фронт змусили його працівників організувати крамниці («лавки») для продажу найнеобхіднішого за собівартістю: хлібобулочних виробів, цукру, чаю, паперу, тютюну, сірників та ін. Крім цього, спеціальні фургони підвозили товари безпосередньо на передові позиції⁵³.

Відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ, намагаючись забезпечити біженців необхідною кількістю білизни, одягу й взуття, організував у Києві трикотажну, ткацьку, взуттєву та іграшкову майстерні (всі розміщувалися по вул. Володимирській, 92), майстерню з виготовлення білизни й одягу по вул. Миколаївській, 4 (тепер – В.Городецького), а також магазин із продажу кустарних виробів на Хрещатику, 25. Попервах ці заклади задовольняли потреби тільки відділу допомоги населенню. Проте з часом вони розвинулися настільки, що почали обслуговувати інші відділи комітету, виконувати замовлення військового відомства, ВСМ та різних організацій. Майстерні працювали у дві зміни цілодобово. Так, улітку 1916 р. тут трудилося майже 450 робітників⁵⁴. Про розміри виробництва тільки ткацької та взуттєвої майстерень свідчать відповідні показники: з 27 серпня 1915 по 20 липня 1916 рр. було виготовлено продукції на 991 тис. руб.⁵⁵ Крім того, із метою забезпечення населення заробітком, Комітет ВЗС ПЗФ до осені 1916 р. організував 18 невеликих майстерень – ремонтних, швейних, взуттєвих, вишивальних та рукодільних, розкиданих по всьому Південно-Західному фронту. Приміром, у Сарнах і Шумську Волинської губернії працювали майстерні з ремонту білизни та взуття, які виконували замовлення лазневих загонів, а в Тернополі – вишивальна майстерня. На 1917 р. відділ допомоги населенню мав у своєму розпорядженні також 4 лісопильних заводи й стільки ж млинів⁵⁶.

У губернських і багатьох повітових містах органи місцевого самоврядування створювали бюро праці, які стали активними посередниками між роботодавцями й робітниками. Перші кроки до створення таких установ для біженців при Комітеті ВЗС ПЗФ було зроблено на початку вересня 1915 р. Причому працівники часто самі, не чекаючи запитів від роботодавців, намагалися знайти роботу для вигнанців, більшість з яких були селянами, відірваними від власного господарства. Для цього в різних місцевостях, крім анкет, розісланих по земських установах, економіях і цукрових заводах, було відкрито пункти бюро праці комітету. Їхні агенти формували бригади з селян, які направлялися на промислові підприємства й, особливо, в економії. Восени 1915 р. в Києві, коли був пік руху біженців, розрізнене існування в одному місті близько десятка однотипних закладів спонукало бюро праці при

⁵³ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.46–47.

⁵⁴ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С.55, 106.

⁵⁵ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.49.

⁵⁶ РГВИА. – Ф.12568. – Оп.1. – Д.82. – Л.9.

Комітеті ВЗС ПЗФ удалося до їх об'єднання в окрему установу – Київське центральне бюро праці, яке управлялося радою з представників окремих бюро. У першій чверті 1916 р. воно у середньому направляло на роботу до 600 осіб⁵⁷.

Комітети Земського союзу взяли на себе завдання мобілізації дрібної промисловості, пошквалюючи деякі її галузі. Розвиток власного виробництва набув особливого значення у справі виготовлення різних предметів спорядження й обладнання як для безпосереднього використання своїми закладами, що позбавляло їх залежності від центральних органів ВЗС та примх ринку, так і для забезпечення армії й, деякою мірою, населення. Найбільших успіхів у цьому напрямі досяг Комітет ВЗС ПЗФ. У липні 1916 р. йому підпорядковувалося 99 виробництв, із них 67 – різноманітні ремонтно-технічні майстерні⁵⁸. Найбільш значні з них перебували у віданні відділів механічних майстерень і заводського.

Згідно з даними, які ми маємо, у вересні 1916 р., коли Комітет ВЗС ПЗФ вийшов на великі обсяги роботи, він складався з відділів: медико-санітарного (323 заклади), етапів (134), передових загонів (25), допомоги населенню, яке постраждало на війні (257), окопних робітників (530), механічних майстерень (23), шкіряного (93), автомобільної тяги (14), заводського (6), солдатських крамниць (40), із заготівлі худоби й збору врожаю (28), збереження та експлуатації коней (9), будівельного (13), заготівельного (41), закупівельного та приймального комісій. Усього комітету підпорядковувалося 23 відділи, в яких налічувалося 1571 заклад (із них на фронті – 1297, у тилу – 274)⁵⁹. У квітні 1917 р. особовий склад працівників Земського союзу на Південно-Західному фронті становив 49 тис. осіб⁶⁰.

Отже, комітети Земського союзу надавали армії й населенню суттєву допомогу як добродійного, так і господарського спрямування, а відчутна державна фінансова підтримка цього об'єднання настільки його зміцнила, що незабаром воно почало конкурувати з урядовими структурами у справі допомоги воякам і цивільному населенню (особливо це стосувалося організації медико-санітарної допомоги). Ставлення уряду Миколи II до Всеросійського земського союзу було двоїстим. Використовуючи його можливості для потреб фронту, влада водночас з острогою дивилася на будь-яку громадську активність, у тому числі й з боку лояльно та патріотично налаштованих представників інтелігенції, буржуазії, поміщиків. Створення ВЗС не було закріплене у законодавчих актах, тож його правове становище залишалося невизначеним. Земський з'їзд (7–9 вересня 1915 р.) ухвалив рішення направити до імператора делегацію з пропозицією ввести до складу уряду свого представника. Самодержець не прийняв представників Земського союзу, а уряд звинуватив ВЗС у розтраті державних коштів. Із другої половини 1915 р., коли

⁵⁷ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е апреля 1916 г. – С.12; ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1576. – Арк.98.

⁵⁸ Учреждения Всероссийского земского союза: Октябрь 1916 г. – С.51–52.

⁵⁹ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С.101–108.

⁶⁰ Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах). – Москва, 1925. – С.25.

проглядалася тенденція до обмеження наданих Земському союзу прав, організація перейшла в опозицію до офіційної влади. Представники керівних органів ВЗС, зокрема, поповнили ряди створеного у серпні 1915 р. в Держдумі міжпартійного Прогресивного блоку⁶¹.

Після падіння самодержавства Земський союз, як й інші загальноросійські організації громадського спрямування (Союз міст, Земміст⁶², Центральний військово-промисловий комітет), стали опорою нової влади в державному керівництві, отримавши широкі повноваження та права, а їхні діячі опинилися біля владного керма. Так, голова Земського союзу і співголова Земмісту князь Г.Є.Львов навіть очолив Тимчасовий уряд першого скликання. У травні він затвердив пропозицію Головного комітету ВЗС від 29 березня 1917 р. про об'єднання паралельно працюючих на європейському воєнному театрі Земського союзу, Союзу міст та Червоного Хреста. Представник ВЗС В.В.Вирубов, котрому було доручено реалізувати це рішення, став комісаром Тимчасового уряду. Головний комітет Земського союзу вже 1 червня розробив основні заходи щодо передачі своїх закладів «відповідним відомствам»⁶³. Таким чином, відбувалося цілком закономірне в нових умовах «одержавлення» громадських структур підприємницьких кіл і тісно пов'язаних із ними інших суспільних груп. Уже з перших днів діяльності нової влади Земський союз звернувся до населення із закликом підтримати Тимчасовий уряд та вести війну до «переможного кінця»⁶⁴.

Після приходу до влади в Росії більшовиків діяльність Земського союзу поступово згорталася. Проіснував він до липня 1918 р., коли Рада народних комісарів видала декрет про його ліквідацію й передачу майна Вищій раді народного господарства та її місцевим органам⁶⁵. Зі свого боку Рада Міністрів УНР у квітні 1918 р. ухвалила рішення про ліквідацію губернських комітетів і Комітету ВЗС ПЗФ, інших аналогічних громадських організацій та передачу їхнього майна у відання Господарського департаменту⁶⁶. Натомість в еміграції Земський союз деякий час ще продовжував діяти.

Таким чином, серед усіх громадських об'єднань добродійного спрямування на українських територіях у роки Першої світової війни найбільшими розмірами діяльності відзначався Всеросійський земський союз. Його губернські й повітові комітети та, особливо, Комітет ВЗС ПЗФ надавали армії, цивільному населенню, насамперед біженцям, суттєву допомогу, покривши всю територію України, у тому числі прифронтові райони, густою мережею медичних, санітарно-епідемічних, харчувальних, виробничих, транспортних, будівельних,

⁶¹ Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – С.52, 55.

⁶² У липні 1915 р. Земський союз і Союз міст створили комітет із мобілізації дрібної й кустарної промисловості для забезпечення армії зброєю, спорядженням та обмундируванням – Земміст (рос. «Земгор»), а у серпні 1915 р., під час інтенсивного руху біженців, заснували Об'єднаний комітет з облаштування біженців.

⁶³ РГВИА. – Ф.12642. – Оп.1. – Д.75. – Л.28.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.182. – Арк.3.

⁶⁵ Акимов Г.С. Российская буржуазия в годы Первой мировой войны (Деятельность Земгора) // Вопросы истории. – 1974. – №10. – С.78–79.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.721. – Оп.3. – Спр.60. – Арк.3–4 зв.

навчально-виховних та інших закладів і підприємств. Завдяки істотній державній фінансовій підтримці ВЗС став реальним конкурентом урядових структур у справі організації медико-санітарної допомоги як фронтовикам, так і цивільному населенню. Діяльність комітетів Земського союзу в Україні, які спиралися на органи місцевого самоврядування, у цілому виявилася доволі ефективною, ставши важливою складовою у вирішенні найнагальніших гуманітарних проблем в умовах Першої світової війни та яскравим прикладом згуртування суспільства на гуманістичних засадах.

In the article activity of committees of the All-Russian Zemstvo Union is illuminated in Ukraine in the years of World War I both on business watching over front-line soldiers and citizenry. Examined structure of this eleemosynary association, work of his subdividing assignments into front and at a rear.

Keywords: *All-Russian Zemstvo Union, World War I, public organization, charity, humanitarian help, refugees.*

